

2. Батурин К.А. Контроль и самоконтроль при занятиях оздоровительной физической культурой: метод. пособие / К.А. Батурин, Л.И. Литвинова // Мн. АФВиС, 1992.
3. Гусев В. Основы формування інтересу до уроків фізичної культури / В. Гусев // Завуч. – 2002. – №15. – С.13-14.
4. Додонов Б.И. Структура и динамика мотивов деятельности / Б.И. Додонов // Вопросы психологии. – 1984. – № 4.
5. Дугіна Н. Оцінка фізичного стану підлітків 13-14 років / Н. Дугіна, І. Мохова, Ю. Борисова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичної культури та спорту. – 2011. – №1.
6. Закопайло С. Фізична підготовка туриста // С. Закопайло, О. Потужний, О. Потужня // Туризм і краєзнавство: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2012. – С. 64-66.
7. Ильин Е.Н. Мотивация и мотивы / Е.Н. Ильин. – СПб: Питер, 2000. – 512 с.
8. Рекреация у фізичній культурі різних груп населення: навч. посібник / Т.Ю. Круцевич, Г.В. Безверхня. – К.: Олімп. л-ра, 2010. – 248 с.
9. Холодов Ж.К. Теория и методика физического воспитания: учебное пособие / Ж.К. Холодов, В.С. Кузнецов. - М. : Академия, 2008. - 479 с.
10. Царик А.В. Актуальные проблемы формирования потребности человека в занятиях физ. культ. и спорта: автореф. дис. На соискание научной степени к.п.н. / А.В. Царик // М. 1984. – 18с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Нечипоренко Денис Леонідович – аспірант кафедри спортивних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Надійшла до друку 20.12.2013 р.

УДК 378. 12 : 327 (477)

Світлана Нікітчина

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО, ФІЗИЧНОГО І ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЗАСОБАМИ ЕТНОВИХОВАННЯ І ГРОМАДСЬКОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті автор розкриває суть поняття традиції, звертає увагу на педагогічне значення традицій як результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, наголошується, що через систему традицій кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію своїх дітей. Поряд із звичаями розкривається суть звичаїв і обрядів: звичай, як відображено в статті, є правила, які здавна існують у громадському житті і побуті певного народу, суспільної групи, колективу, а обряди (або ритуали) – це такі форми поведінки, що склалися історично, для яких характерні: 1. стереотипність, повторюваність без змін; 2. символічність (кожна обрядова пісня щось символізує).

Автор в статті наголошує, що залучення молоді до дійової участі у традиціях і звичаях рідного народу давало їм змогу практично пізнавати культурно-історичний досвід, бути продовжувачем справ батьків і дідів. У статті подано стислий зміст дитячої діяльності

і поведінки у відповідності до основних календарних свят та обрядів, під час яких у молоді формується повноцінне соціальне і фізичне здоров'я.

Отже, в статті доведено, що народні традиції, звичаї, обряди та релігійні свята виконували роль не тільки регуляторів суспільного порядку, особистої поведінки, а й виступали важливим фактором формування здорового способу життя.

В статті відзначаються кращі традиції козацького виховання дітей та молоді і раціонального використання кращих здобутків козацької педагогіки в сучасній практиці валеологічного виховання.

Ключові слова: здоров'я молоді, етновиховання, громадська соціалізація, традиції, обряди, звичаї, релігійні свята, здоровий спосіб життя запорожців.

В статье автор раскрывает сущность понятия традиции, обращает внимание на педагогическое значение традиций как результат воспитательных усилий народа на протяжении многих веков, подчеркивается, что через систему традиций каждый народ воспроизводит себя, свою духовную культуру, свой характер и психологию своих детей.

Рядом из традициями раскрывается сущность обычаев и обрядов: обычай, как отображено в статье, есть правила, которые с давних лет существуют в общественной жизни и быту определенного народа, коллектива, а обычаи (или ритуалы) – это такие формы поведения, что сложились исторически, для которых характерны: 1. стереотипность, повторяемость без изменений; 2. символичность (каждая песня что-то символизирует). Автор в статье подчеркивает, что привлечение молодежи к действительному участию у традициях и обрядах родного народа давало им возможность практического познания культурно-исторического опыта, быть продолжателями дел отцов и дедов. В статье подано сжатое содержание детской деятельности и поведения в соответствии к основным календарным святам и обрядам, во время которых у молодежи формируется полноценное социальное и физическое здоровье.

Таким образом, в статье доведено, что народные традиции, обычаи та религиозные праздники исполняли роль не только регуляторов общественного порядка, личного поведения, а й выступали важным фактором формирования здорового способа жизни.

В статье отмечаются лучшие традиции козацкого воспитания детей и молодежи и рационального использования лучших достижений козацкой педагогики в современной практике валеологического воспитания.

Ключевые слова: здоровье молодежи, этновоспитание, общественная социализация, традиции, обычаи, религиозные праздники, здоровый способ жизни запорожцев.

In the article the author opening the concept of traditions draws attention to the pedagogical values of traditional as a result of educational efforts of the people during many ages, notes that through traditions every nation reproduces itself, his spiritual culture, own ethos and psychology of their children.

Along with traditional revealed core tradition and rites: tradition, as reflected in Article is the rules witch exist in public life years ago, and ritual are behavior form, with formed historically, for which characteristically : 1) stereotype, frequency unchanged; 2) symbolism (every ritual song represents something). In the article the author emphasis, that involving young people to the active participation in traditions and rites native people, gave them the opportunity to virtually explore cultural - historical experience, be a follower of their grandparents affairs. In The article presents a brief children's activities and behavior in accordance to the main calendar holidays and tradition, during which in young people formed full social and physical health.

So the article proved that folk traditions mores rituals and religious holidays served as not only regulators of public order, personal behavior, but were a major factor in a healthy lifestyle.

In article observed best traditions of Cossack education of children and youth and rational use of the best achievements of the Cossack Education in practice of valeological education.

Key words: *health of young people, folk education, public socialization, tradition, customs, religious holidays, Zaporozhian cossacks' healthy way of life.*

Постановка проблеми. Вимоги сучасності потребують переорієнтації змісту виховання підростаючого покоління, зміщення акцентів на створення умов для постіпального, повноцінного, всебічного розвитку особистості, формування соціального, фізичного і духовного здоров'я української молоді.

Важливе місце у формуванні соціального, фізичного і духовного здоров'я української молоді займають засоби етновиховання та громадської соціалізації. З огляду на це проблема аналізу специфіки життєдіяльності традицій, звичаїв, обрядів українського народу є актуальною і важливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел завідає, що дослідженням даної проблеми займалися багато науковців. Умовою виховання молоді є передача їй духовної спадщини народу, його моральних ідеалів, цінностей. Відомий педагог К.Д. Ушинський писав: «Виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах». Сучасними психологами і педагогами вивчаються умови, найбільш сприятливі для цілісного розвитку молоді, формування її фізичного і психічного здоров'я (Бичук О.І., Бех І.Д., Завадський В.І., Кравець В.П., Мельник Л.Д., Наливайко Д.С., Плохій З.П., Скуратівський В.Т., Сухомлинська О.В., Ярмаченко М.Д. та інші) увага приділяється питанням дотримання підростаючим поколінням здорового способу життя. Водночас залишається недостатньо вивченою проблема формування соціального, фізичного і духовного здоров'я української молоді засобами етновиховання і громадської соціалізації.

Мета написання статті – розкрити деякі підходи до організації формування соціального фізичного і духовного здоров'я української молоді засобами етновиховання і громадської соціалізації, відобразити істотні зв'язки і залежності, які існують між станом здоров'я людини та її способом життя, рівнем знань про здоров'я, настроєм, стосунками з іншими людьми.

Виклад основного матеріалу. Традиція (від лат. *tradition* – передача) – це досвід, звичай, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління в покоління. Педагогічне значення традицій полягає в тому, що вони виступають водночас і як результат виховних зусиль народу протягом багатьох віків, і як незамінний засіб. Через систему традицій кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію своїх дітей.

У нерозривній єдності з традиціями перебувають народні звичаї. Звичай – загальноприйняті порядки, правила, які здавна існують у громадському житті і побуті певного народу, суспільної групи, колективу. У простому розумінні звичай – це те, що стало звичним, засвоєним, насущним.

Обрядами (або ритуалами) називають такі форми поведінки, що склалися історично, для яких характерні: 1) стереотипність, повторюваність без змін; 2) символічність (кожна обрядова пісня щось символізує), наприклад «Засівання» на Новий рік символізує майбутню сівбу і багатий урожай [2; 129].

Календарні звичаї та обряди є ще дохристиянськими, язичницькими. християнських елементів у їх складі не багато. В процесі багатовікової історії календарні свята було приурочено до дат християнського календаря, в обряди увійшли церковні молитовні формули, близькі за своєю спрямованістю до давніх заклинань, а в обрядові пісні було включено імена Христа, Богородиці, святих.

Залучення молоді до дійової участі у традиціях і звичаях рідного народу давало їм змогу практично пізнавати культурно-історичний досвід, бути продовжувачем справ батьків і дідів. Молодь брала безпосередньо участь у народних святах та обрядах відповідно до календарної сезонності: на весні – Великодні свята та різноманітні веснянки (свято першого жайворонка, свято тополі та ін.); влітку – зелені свята, косовиця, івана Купала, обжинки, Спас; восени – Покрова; взимку – Калита, Миколая, Різдвяні свята, Стрітіння.

Подамо стислий зміст дитячої діяльності і поведінки у відповідності до основних календарних свят та обрядів, під час яких у молоді формувалося повноцінне соціальне і фізичне здоров'я.

Свят-вечір (6 січня): діти ставлять на сокиру ногу, «щоб бути твердим як залізо», залазять під стіл і квокчуть, «щоб квочка сідала».

Різдво (7 січня): діти розносять кутю по родичах і бідних; дитячі ватаги колядують по селу, від хати до хати.

Щедрий вечір, Василя (13-14 січня): щедрування і засівання (обходи домівок із поздоровленнями і побажаннями), хлопчики 7-14 років (посипальники) здійснюють символічне посівання.

Водохрище (19 січня): освячення води, діти та молодь збиралися на забави.

Стрітєння (15 лютого): діти закликали весну за допомогою випечених із тіста «жайворонків», які дозволялося виносити лише у двір.

Явдохи (14 березня): починаючи з цього дня, діти ходили по дворах і славили прихід весни, співали закличні веснянки і носили з собою вирізаних з дерева ластівок або випечених з тіста жайворонків; магичні весняні ігри – «веселки», «гаївки», «гагілки», «яківки».

Сорок святих (22 березня): школярі приносили своєму вчителю 40 бубликів, ходили з обрядовими тістяними «жайворонками» і славили прихід весни.

Теплого Олексі (30 березня): діти слухали на водоймах, як шука пробивала хвостом кригу; збиралися в гурти, дівчата співали веснянок; підлітки спостерігали за пасічниками, які виставляли вулики на пасіку.

Благовіщення (7 квітня): розпочиналися постійні молодіжні та дитячі ігри.

Вербна неділя: освячення верби; діти, молодь один одного «били» вербовими прутиками, бажаючи здоров'я і нагадуючи про Великдень.

Великдень: ще напередодні свята, у четвер, дітей стригли; хлопчиків і дівчаток вбирали у святкове (нове) вбрання; діти спостерігали за посвятою паски; грали великодні ігри: крашанками в «набитки», «котка», «відгадки» тощо.

Народні традиції, звичаї, обряди та релігійні свята виконували роль не тільки регуляторів суспільного порядку, особистої поведінки, а й виступали важливим фактором формування здорового способу життя українських дітей та молоді, забезпечували гармонійний та різнобічний розвиток молоді, формування в неї ціннісного ставлення до Природи, Культури, Людей і Самого Себе.

Особливо слід відзначити кращі традиції козацького виховання дітей та молоді і раціонального використання кращих здобутків козацької педагогіки в сучасній практиці валеологічного виховання.

За словами М.Грушевського *період існування Запорозької Січі - це найбільш яскравий, найбільш цікавий період українського життя*. Першу Січ на о. Хортиця побудував волинський князь *Дмитро Вишневецький*, який для боротьби з татарами зібрав кілька сотень козаків. *Д.Яворницький*, автор тритомника «Історія Запорозьких козаків», вважав, що *січ* - назва столиці, і походить вона від слів *сікти, висікати*.

З історії відомо, що було 8 січей — *Запорозька, Кам'янська, Олешківська, Базавлуцька, Микитинська, Покровська, Томаківська, Чортомлицька*. У словнику половецької мови 1303 р. «козак» - це значить вартовий, вояк.

Запорозька Січ була першою в Європі республікою з демократичним устроєм. Віддаючи шану козацтву, як незвичайному культурно-історичному феномену, зарубіжні дослідники *П.Алепський, Ф.Боденштадт, Г.Боплан, К.Делямер, П.Меріме* захоплювалися глибокою духовністю, мужністю, подвижництвом, всебічною загартованістю козаків. Майже всі козаки та члени їхніх сімей були грамотні. Про ґрунтовну і розгалужену систему навчання і виховання козаків писали видатні вчені *М.Грушевський, М.Аркас, Д.Дорошенко, Д.Яворницький*, дослідники ХХ - поч.ХХІ ст. *С.Сірополько, І.Пуха, В.Панащенко, Д.Федоренко* та ін. Етнопедагогічні праці *М.Стельмаховича, Є.Сявавко, В.Мосіяшенка*

свідчать, що в козацькому вихованні широко застосовувалися ідеї і засоби народної педагогіки.

За словами очевидців того славного періоду української історії, запорожці, в своїй більшості були міцної статури, легко переносили голод, холод, спрагу і спеку; у війні невтомні, відважні, хоробрі.

Деякі історики порівнювали козаків з найсильнішими та наймужнішими народами світу:

1) француз Н.де Бартеон дає таку характеристику запорозьких козаків: *«Ці люди вирости в труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здатні до війни, як готи, засмагли на сонці, як індійці. Леви в переслідуванні ворога, вони християни за своєю вірою»* [5; 98];

2) західні автори XVII і особливо XVIII ст. любили порівнювати Запорозьку Січ з уславленими містами-державами античності та лицарськими орденами середньовіччя. П.Меріме та Ш.Лезюр порівнюють запорожців з римлянами. Посол Ненецької республіки Альберт Віміні, що був в Україні у 1650 році порівнює козаків із спартанцями [3; 19];

3) Шеррар у книзі «Анали Малоросії» порівнює козацьку республіку з республіками Спарти й Риму. Та разом з тим, Шеррар знаходить і історичну відмінність між козацькою республікою і республіками античності: виховані, як спартанці й призначені до війни, як римляни, вони ніколи не прагнули до завоювання чужих земель, а лише до захисту власної [3; 19-20].

За словами Д.Яворницького *доступ на Січ був вільний кожному чоловікові за таких 5 умов*: бути вільною і неодруженою людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідати православну віру і пройти певне навчання.

Розглянемо **традиції формування здорового способу життя запорожців.**

1. Існування культу фізичного розвитку особистості в Запорозькій Січі. Хороший фізичний розвиток мали Б.Хмельницький, П.Сагайдачний, І.Богун, І.Мазепа та інші. Запорожці створили досить ефективні спеціальні фізичні й психофізичні вправи, спрямовані на самопізнання, саморозвиток, тілесне, психофізичне та моральне вдосконалення.

2. Піклування старших козаків про життя, здоров'я і навчання молодших (джури).

У всякого статечного запорожця був джура (слуга). Джури чистили старшині зброю, їздили разом з ними в походи, вчилися у них військовій майстерності. Вивчившись у досвідчених вояків військовій справі, джури, діждавшись парубочих літ, ставали найзавзятішими запорозькими козаками.

Джури обов'язково вчилися в січових школах. В січовій школі, що існувала при церкві Святої Покрови, навчались хлопчики. За словами С.Сірополка, вона складалась із двох відділів: в одному вчилися ті козаки, які готувалися до паламарів та дияконів; у тім відділі було завжди 30 учнів. Крім того, був відділ молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини [6; 194].

В школах відбувався курс фізичного і військового виховання. С.Сірополко писав: «... молодиків у школі і поза школою вчили Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниць гострозоро стріляти та списом добре колоти» [6; 194]. Важливе місце відводилося також формуванню в учнів плавати, веслувати, керувати човном.

С.Д.Бабишин зазначає, що для парубків-козаків передбачався час на розваги та ігри. Після шкільних занять старші учні займалися військовою справою. В ігрових ситуаціях вони моделювали бойові дії козаків: наступ на ворога, оборону тощо; влаштовували змагання, демонстрували фізичну силу. Така система навчання та виховання давала той обсяг знань та вмінь, які потрібні були козакові-воїну, вона розвивала у дітей спритність, силу, витривалість та інші важливі якості, необхідні у сповненому небезпеки козацькому житті.

3. Виховання здорового способу життя козаків під час народних свят, ігор і забав. Джури на свята народного календаря змагалися на силу, спритність, винахідливість, точність. Традиційними були змагання на конях (скачки, перегони та ін.). Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, вдосконалювати тіло й душу в іграх, танцях, хороводах,

різних видах змагань боротьби. Кожну весну вище Дніпровських порогів козаки влаштовували змагання з веслування поперек бурхливої річки. Часто проводилися змагання в пірнанні у воду. Для цього старшина впускав прокурену люльку у річку, і молоді козаки навипередки пірнали, щоб дістати її із дна. Особливо почесно вважалося взяти люльку з річкового піску без допомоги рук: одними зубами, і так винести її на поверхню.

Подолання Дніпровських порогів було найбільш відповідальним випробуванням для молоді, і тільки тоді отримувалось звання «істинного» запорозького козака.

Дозвілля козаків заповнювалось різноманітними фізичними вправами: змагання з плавання, бігу, веслування, боротьби, боях навкулачки тощо. Всі ці та інші вправи носили військово-прикладну спрямованість і були хорошим засобом фізичного вишколу запорожців.

4. Вдосконалення фізичного і психофізіологічного стану козаків. Серед запорозьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак. На думку Є. Приступи і В. Пилата, у боротьбі гопак виділяються два головних компоненти: основи фізичної і психічної підготовки козаків до особистого захисту і враження супротивника. На практиці вони реалізувалися в гармонійному поєднанні з моральним, військовим і патріотичним вихованням, суттєво доповнюючи одне одного. На Запоріжжі існували й інші види козацької боротьби, серед них -гойдок, спас, на ремнях, навхрест, на палицях тощо.

Життя запорозьких козаків відрізнялося своєрідним аскетизмом, який був збагачений власним досвідом, а не запозиченим. Окремі козаки, вільні від шлюбних зв'язків, метою свого життя вважали максимальний фізичний і психофізіологічний розвиток. Вони настільки розвивали свої внутрішні можливості, що багато сучасників були переконані в тому, що ніби в них «вселялись» якісь надприродні сили, тобто козаки володіли чарами, були характерниками.

Характерники часто впливали на моральну сторону противника, старалися налякати його, поширити інформацію про свою силу і непереможність, про те, що їх не бере ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної. Вороги нерідко вірили, що козаки могли відкривати без ключів замки, брати голими руками розпечені ядра, бачити на декілька верст навколо себе, замовляти себе від ворожої зброї, руками ловити кулі.

Козаки, які постійно займалися вдосконаленням свого фізичного і психофізичного стану, оволодівали специфічними дихальними вправами, подібно до йогів.

5. Фізичне загартування козацької молоді. Виховання юнаків (майбутніх воїнів) було підпорядковане фізичному розвитку та загартуванню. Козаки досить ефективно вміли використовувати оздоровчі сили природи та гігієнічні фактори для оздоровлення і загартування людей.

Під впливом сонця, повітря, води у козаків відбувалося поступове пристосування організму до сезонних змін, що сприяло профілактиці різноманітних захворювань, зміцненню здоров'я та повноцінному довголіттю. Саме на дуже міцне здоров'я та повноцінне довголіття запорожців звертали увагу практично всі мандрівники та дослідники: «козаки мають міцне здоров'я і майже не знають хвороб» (Г.Боплан) [1], «запорожці жили і весело і довго» (Д.Яворницький) [8]. На основі детального аналізу історичних документів та свідчень дослідників стає можливим хоча б в головному, відтворити систему загартування запорозьких козаків.

Серед різноманітних фізичних вправ козаки нерідко віддавали перевагу плаванню. З одного боку, плавання носило прикладну спрямованість. Без уміння плавати було дуже важко, практично неможливо, вижити в той час. З іншого боку, плавання – один з найбільш ефективних способів загартування. Воно має велике оздоровче значення, зміцнює серцево-судинну, дихальну і м'язову системи, сприяє гармонійному розвитку особистості [5; 41].

6. Раціональне харчування як необхідна умова козацького здоров'я. Їжа козаків характеризувалась різноманітністю, збалансованістю та повноцінністю і разом з тим простотою та помірністю. Запорожці дивились на простоту і помірність, як на одну з важливих і необхідних умов їх переможності в боротьбі з ворогами: тільки той, хто переміг себе, свої надлишкові

потреби, спроможний перемогти недруга. За козацькою приказкою: «Запорожці як малі діти: дай багато - все з'їдять, дай мало - довольні будуть» [5; 43]. Головною ознакою козацької їжі була простота і різноманітність, що забезпечувало високу працездатність і міцне здоров'я.

У багатьох істориків, особливо іноземних, уже склалася традиція підкреслювати надмірне вживання козаками алкоголю. Проте ці твердження носять дуже суперечливий характер. Г.Боплан, вказуючи на схильність козаків до спиртного, в той же час підкреслює: «Однак, розуміється, що це буває лише в час дозвілля, бо коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються незвичайної тверезості» [1; 26]. Зрештою, піддавшись гульні, запорізькі козаки не були схожі на жалюгідних п'яниць. Лицар і в гульні залишався лицарем.

7. Використання засобів народної медицини у збереженні здоров'я. Запорозькі козаки досить ґрунтовно знали народну медицину та її рецепти. Поранені стрілами козаки змащували свої рани землею, змоченою власною слиною. Це виліковувало їхні рани, ніби найкращий бальзам.

Висновки. Отже, творче впровадження в життя традицій здорового способу життя запорозьких козаків має забезпечити виховання фізично здорових, морально чистих і по-лицарськи мужніх та сильних духом громадян незалежної України. У нашому дослідженні основний акцент зроблено не тільки на засоби і методи формування соціального, фізичного і духовного здоров'я української молоді, але й говориться про цінності, норми й правила, які людина сприйняла і якими керується в житті. Найважливішим компонентом виховання молоді є ціннісне відношення до іншої людини, і, відповідно до самого себе. Людство живе за моральними законами, під якими розуміється властивість розрізнення людиною добра і зла, голосу сумління, внутрішньої вимоги і правди, що виражається в основному принципі: не роби іншому того, чого не бажаєш собі. У подальших дослідженнях слід виявити вплив християнських цінностей на формування соціального, фізичного і духовного здоров'я української молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. Меріме Гї. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. - Львів: Каменяр, 1990. - 301 с.
2. Богуш А.М., Лисенко Н.В. Українське народознавство в дошкільному закладі. – К.: Вища школа, 1994. – 398 с.
3. Завадський В.І., Цьось А.В., Бичук О.І., Пономаренко Л.І. Козацькі забави. - Луцьк: Надстир'я, 1994. - 112 с
4. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. – Тернопіль, 1994. – 388 с.
5. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. - К.: Дніпро, 1992.-495 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні - Львів: Світ, 2001. - 664 с.
7. Скуратівський В.Т. Берегиня. – К.: Рад. письменник. – 1987. – 276 с.
8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 - х Т. - Т.1. - К.: Наукова думка, 1990. - 580 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Нікітчина Світлана Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри управління освітою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», академік Академії наук безпеки життєдіяльності людини, Відмінник освіти і науки України.

Надійшла до друку 20.05.2013 р.